

Christenen, Joden en het getuigenis van het evangelie

Evert Van de Poll

Lezing tijdens de Conferentie van Stichting Steun Messiasbelijdende Joden, in Jeruzalem, 11-13 November 2025.¹

Uitgangspunt, vraagstelling en opzet

Het opgegeven onderwerp voor mijn lezing is de volgende vraagstelling:

Wat betekent het gegeven dat er voor Jood en niet-Jood alleen verzoening is door Jezus Christus... voor de roeping van de gelovigen uit de volken ten opzichte van het Joodse volk in het algemeen en Joden in Israël in het bijzonder?

Ik zal niet spreken over de roeping van christenen ten opzichte van Israël in haar algemeenheid, maar alleen over de roeping van niet-Joodse christenen met betrekking tot het feit dat er ook voor Joden alleen verzoening is door Jezus Christus.

Mijn vraagstelling luidt: *Zijn deze christenen geroepen het evangelie bekend te maken aan Joden, zowel in de Diaspora als in Israël, en hen op te roepen tot geloof en omkeer tot Jezus Christus? En zo ja, onder welke randvoorwaarden?*

Dit thema lijkt wel achterhaald, wanneer mijn kijkt naar de Rooms-katholieke en protestantse kerken. Daar is de ‘Joodse missie’ veelal vervangen door dialoog, het zogenaamde ‘getuigende gesprek’. In de evangelische wereld was er vroeger veel aandacht voor evangelisatie onder Joden. Deze is grotendeels weggeëbd en vervangen door praktische solidariteit. En in alle kerkelijke stromingen kwam er een omgekeerde beweging op gang, men wendde zich aandachtig tot de Joodse wortels van hun geloof. Een nieuw tijdperk van hartelijke Joods-christelijke verstandhouding leek daarmee aangebroken. Totdat de Messiaanse beweging van ‘Jezus als Messias belijdende Joden’ opkwam. Zij plaatst de communicatie van het evangelie aan Joden opnieuw op de agenda van de christelijke kerken.

In deze lezing noem ik eerst de bezwaren die er in de kerken worden ingebracht tegen evangelisatie gericht op Joden. Wat houden zij in, en hoe gaan we daarmee om?

Daarna zeg ik iets over de verbondenheid van christenen uit de volken met de Messiasbelijdende Joden en wat dat betekent voor onze vraagstelling? En zo kom ik dan bij het formuleren van een stellingname.

Tenslotte noem ik een aantal theologische en praktische principes, die gelden als een kader voor niet-Joodse christenen die het evangelie aan Joden bekendmaken.

A. Bezwaren en hoe we daarmee omgaan

Om te beginnen, de bezwaren. Die worden van twee kanten geuit. De Joodse gemeenschap en haar religieuze leiders hebben grote bedenkingen tegen wat zij ‘missie onder de Joden’ noemen. Dat valt goed te begrijpen. Zij beschouwen dit namelijk als een bedreiging, niet alleen voor het jodendom maar ook voor het voortbestaan van het Joodse volk als zodanig,

¹ Deze lezing is een uitwerking van hoofdstuk 19 (‘Samen getuigen’) uit mijn boek, *De messiaanse beweging en haar betekenis voor christenen* (Putten, 2005), en van hoofdstuk 15 (‘Waarom is dit volk anders dan alle andere?’) uit mijn boek *Door de wereld gaat het woord - actuele thema's in de mondiale zending* (Heerenveen, 2013).

want Joden die christen worden, gelden voor het jodendom niet langer als Jood. Bovendien was het eeuwenlang zo dat ze zich vergaand assimileren aan hun christelijke omgeving, waardoor ze voor de Joodse gemeenschap om zo te zeggen ‘verloren’ gingen.

De vrees van Joodse zijde is terecht. We moeten daar zeker rekening mee houden. Aan het eind van de lezing kom ik er nog op terug.

Nu concentreer ik mij op de bezwaren die in christelijk kring tegen de zogenaamde ‘Jodenzending’ worden ingebracht. Hoe gaan we daarmee om?

(1) Collectieve schuld en het ‘verloren recht van spreken’

Het eerste bezwaar luidt: vanwege de collectieve schuld van de Kerk ten opzichte van het Joodse volk, hebben christenen, althans de gelovigen uit de volken, het recht verloren om het evangelie onder Israël te verkondigen. Dit bezwaar bestaat uit twee onderdelen: de schuld en het spreekrecht.

Spijtbetuiging en het recht van spreken

Om met het eerste te beginnen, de Kerk heeft inderdaad grote schuld op zich geladen door alles wat door kerken en individuele christenen de Joden is aangedaan, in de naam van Christus. Het stemt tot diep nadenken dat de pogroms en daarna Shoah juist in het gechristianiseerde Europa hebben kunnen plaatsvinden.

Vanuit deze ontzuenderende gewaarwording hebben kerkelijke leiders na de Tweede Wereldoorlog diverse verklaringen opgesteld waarin zij dit erkennen en vertegenwoordigers van het Joodse volk om vergiffenis vragen. Ook riepen ze op tot een herziening van het christelijke denken over Israël. De theologie ging op de helling om iedere vorm van anti-judaïsme eruit te verwijderen. Catechese, leerboeken, gezangboeken, tradities, liturgie, alles werd onderzocht en zo nodig herschreven.

Maar dan, wat moet nu onze houding zijn? Velen vinden dat christenen vanwege het verleden het recht van evangeliseren verloren hebben. Zij willen af van zending onder de Joden en bepleiten in plaats daarvan het ‘gesprek met Israël’, met als doelen: kweken van een goede verstandhouding, kennis en begrip van het jodendom, wegnemen van vooroordelen, samenwerken als gelijkwaardige partners op allerlei gebied, met name in het verzet tegen antisemitisme in de samenleving. Deze nieuwe opstelling treft men vooral aan in oecumenische kringen. Het sleutelbegrip is ‘dialoog’.

Ook in de evangelische beweging komt men deze opstelling. Daar is de redenering vaak: omdat er in het verleden een volkomen vertekend beeld van Jezus is geschapen, moeten christenen eerst dat beeld corrigeren. Dat wil zeggen, door solidariteit, dienstverlening, strijd tegen antisemitisme, steun aan de staat Israël, hulp aan de terugkeer van Joden naar het land, en zo meer, laten zien dat God zijn volk niet verstoten heeft. De leidraad is: ‘Troost, troost mijn volk!’ (Jes. 40:1). Pas daarna komt er misschien weer een moment waarop zij over het evangelie van Jezus mogen spreken. Vooralsnog is dat echter niet aan de orde. We moeten ons eerst verootmoedigen en praktisch dienstbaar zijn.

Dit roept echter wel de vraag op: hoe lang moet men doorgaan met verootmoedigen, spijt betuigen en troosten? Ik meen dat we op een zeker moment het verleden moeten laten rusten. In ieder geval kan de spijtbetuiging ons geweten ontlasten, zodat we toekomen aan onze roeping: liefde betonen en getuigen zijn van het evangelie.

Daarbij komt nog iets anders. Wanneer het gaat over het antisemitisme van het christendom in de geschiedenis, lopen we het gevaar door het collectieve schuldbesef een

ongenuanceerd zwart beeld van het verleden te scheppen. Dat is onterecht. We mogen nooit vergeten dat er ook altijd gelovigen zijn geweest die het juist voor de Joden hebben opgenomen. Er waren niet alleen ‘foute’ maar ook ‘goede’, dat wil zeggen ‘trouwe’ christenen.²

De opdracht blijft

Anderen wijzen deze koppeling tussen de collectieve schuld van de Kerk ten opzichte van het Joodse volk en het verloren recht van spreken van de hand. Zij stellen dat christenheid wel het verleden eerlijk onder ogen moeten zien, maar dat het recht van spreken daar niet mee staat of valt. Wie geeft ons het recht om van Jezus te getuigen, of wie ontnemt ons dat? Ons spreekrecht berust uiteindelijk niet op onze staat van dienst, maar op de opdracht die de Here Jezus heeft gegeven om het evangelie aan alle volken bekend te maken (Mat. 28:19 et al.). Dat is volgens hen inclusief het Joodse volk.

Vanuit deze optiek erkent men wel de schuld van het verleden maar verbindt men die met zowel praktische solidariteit als het spreken van het evangelie. Het gaat er dan om christenen handelen en spreken vanuit een houding van liefde en respect voor het jodendom, vanuit de erkenning van de bijzondere rol die het volk Israël nog altijd speelt in Gods heilsplan. Diverse organisaties zijn op deze manier actief in de evangelisatie onder Joden over de hele wereld. Daarin werken Joodse en niet-Joodse gelovigen samen. De Lausanne beweging is een belangrijk platform voor deze organisaties.³

(2) Het principe van de twee verbonden – voor de Joden is de Thora de weg

Het tweede bezwaar tegen evangelisatie onder Israël, gaat veel dieper. Het houdt in dat christenen uit de volken *princiepelijk* niet het recht hebben Joden tot het christelijk geloof te brengen.

De theologische basis van deze visie de leer van de twee verbonden, ook wel twee-wegenleer genoemd. De weg voor Joden is die van het verbond met Mozes en de Thora de weg tot behoud, voor de volken is dat het nieuwe verbond van geloof in Jezus. Zolang Joden trouw blijven aan de Thora, voldoen zij aan hun roeping en hun opdracht in de wereld. Heidenen komen via Jezus tot geloof in de enige ware God. Zij moeten trouw blijven aan het evangelie. Bij wijze van uitzondering zijn er Joden die de weg van Jezus kiezen. Maar christenheid hebben niet de opdracht om Joden hiertoe aan te sporen. Zending of evangelisatie onder Joden is principieel uitgesloten!

Deze visie werd al in de jaren 1970 bepleit door onder andere Rosemary Ruether, die schreef:

² Frédéric Baudin maakt in dit verband een interessante vergelijking: ‘In het verleden hebben Westerse christenen zich verschrikkelijk gedragen tegenover de Afrikaanse volken, zowel in Afrika zelf als in Amerika waar ze naar toe gesleept zijn. Slavernij, onderdrukking, allerlei uitwassen van het kolonialisme. Toch heeft dat de kerk niet het recht ontnomen hen het evangelie te brengen. Integendeel, er is sinds de afschaffing van de slavernij in de negentiende eeuw een enorme zendingsbeweging onder deze volken op gang gekomen en de Heer heeft de arbeid rijk gezegend! (*Juif errant, juif héraut*),

³ Dat gebeurt vanuit het Lausanne Committee for Jewish Evangelism (LCJE).

Christenen moeten kunnen accepteren dat Joden het verhaal van Jezus niet nodig hebben om een fundament van geloof en een hoop op verlossing te hebben, Het verhaal van Jezus is geen vervanging maar een parallel van het verhaal van de Exodus.⁴

Jodendom en christendom, twee gelijkwaardige broers

Nauw verbonden met deze visie is de voorstelling van het rabbijnse jodendom en het christendom als *broedergodsdiensten*. Christenen noemen Israël c.q. het jodendom dan onze ‘oudere broer’. Tegenwoordig verwoordt men deze gedacht het liefst met het beeld van *twee zonen of dochters* van hetzelfde jodendom van de Tweede-Tempelperiode. Ze zijn beide daarin ontstaan. En zij vormden de enige twee stromingen van het toenmalige jodendom dat is blijven voortbestaan, omdat zij – in tegenstelling tot de anderen – konden functioneren zonder tempel en priesterdienst die verloren gingen na de Joodse opstand van 66-70, en buiten het geografische centrum Jeruzalem en Judea dat verloren ging na de Joodse opstand van 132-135.

De broers hebben elkaar eeuwenlang wederzijds uitgesloten en bestreden. Meer nog, ze hebben geleefd als elkaars vijanden, en dat heeft enorm veel leed gebracht, tot en met het absolute dieptepunt van de Shoah. Het is nu tijd om elkaar als broeders te erkennen en een vreedzame relatie te ontwikkelen.

Vanuit deze gedachte van broederschap heeft de Duitser Markus Barth een nieuwe uitleg voorgesteld van de gelijkenis van de Vader en de Twee Zonen (Lucas 15).⁵ Deze heeft veel instemming ontmoet en is thans overal in de kerken ingeburgerd. Die gelijkenis is altijd zo opgevat dat Jezus daarin een illustratie geeft van zijn bediening te midden van het Joodse volk: hij zoekt mensen die verloren zijn door hun zonden en roept hen op tot bekering. Daarvan is de jongste zoon het toonbeeld. De oudste zoon staat dan voor degenen die wel gehoorzaam blijven aan Gods geboden, maar moeite hebben met de bekering en de aanvaarding van hun zondige volksgenoten.

In de nieuwe uitleg wordt de gelijkenis echter uit zijn context getild en in het kader van de huidige Joods-christelijke verhoudingen geplaatst. De jongste zoon is nu ineens geen Jood meer maar het toonbeeld van het heidenchristendom dat zich moet bekeren van antijudaïsme en antisemitisme. En de oudste zoon is nu het jodendom, ofwel het Joodse volk, dat ‘altijd bij de Vader thuis is gebleven’.

Men herkent hier het beroemde commentaar van Franz Rosenzweig bij Jezus’ uitspraak ‘Niemand komt tot de Vader dan door Mij’ (Johannes 14:6). Waaraan Rosenzweig toevoegde: ‘...behalve zij die al bij de Vader zijn.’

Zogenaamde Jodenzending theologisch onmogelijk

Simon Schoon voert aan dat het evangeliseren van Joden ‘sinds Auschwitz ethisch onmogelijk is’ – het argument van de collectieve schuld van christenen sinds de Shoah – en dat het ‘sinds Paulus theologisch onmogelijk is’. Wanneer Joden vanuit een oprechte keuze tot het christelijk geloof komen, moeten we dat volgens Simon Schoon ‘respecteren’, maar voegt hij eraan toe, ‘zoiets zal altijd een bijverschijnsel blijven, uitzonderingen die de regel bevestigen.’⁶ Ook schrijft hij dat het niet voldoende is wanneer kerken afzien van zending

⁴ Rosemary Ruether, *Faith and Fratricide*, p. 256.

⁵ Markus Barth, *Israel and the Church*, Richmong, Virg. 1969.

⁶ S. Schoon, *Herkenning na de Nacht*, p. 113.

onder Joden om louter historische of psychologische gronden, bijvoorbeeld om Joden niet te kwetsen of om de Joods-christelijke dialoog niet te frustreren.

Alleen theologische gronden zijn krachtig genoeg om een dergelijke beslissing blijvend te funderen. Daarbij moet onderscheid worden gemaakt tussen enerzijds de afwijzing om theologische redenen van Jodenzending, bedreven door ‘heiden-christelijke’ kerken, en anderzijds het goed recht van Joodse messias-Jezus-belijders om vorm te geven aan hun specifieke identiteit.⁷

(3) Convergerende wegen – voor Joden is voorlopig de Thora de weg

Anderen gaan minder ver. Ook zij zien af van Jodenzending maar houden wel het perspectief open van een toekomstige ontmoeting van Jezus Messias met zijn volk Israël. Dan zullen hun beider wegen bij elkaar komen, convergeren. Maar hoe en wanneer de Messias Zich aan hen zal bekendmaken en onder welke omstandigheden Israël Hem als zodanig zal herkennen en aanvaarden, dat is een geheim, een mysterie, een zaak van God en zijn volk. Wij als kerk moeten niet tussenbeide willen komen. Vooralsnog trekken Joden en christenen dus gescheiden op, ook al zijn ze in feite op twee sporen van hetzelfde Woord van God op weg naar die ene toekomst leidt die bij God besloten ligt.

Je zou dit de ‘convergerende visie’ kunnen noemen. Men komt haar tegen in protestantse kerken,⁸ ook in de Anglicaanse kerk.⁹ En zij is de officiële visie van de Rooms-katholieke Kerk. Opmerkelijk genoeg vinden we bij sommige auteurs van het Messiaanse Jodendom dezelfde visie. Stuart Dauerman spreekt van ‘convergerende bestemmingen’ van Israël en de Kerk.¹⁰

De meest recente verklaring van de RKK over de verhouding tussen Joden en christenen, getiteld *The Gifts and the Calling of God are Irrevocable*, wordt ook buiten de RKK vaak met instemming geciteerd als een goede leidraad.¹¹ Zij kwam tot stand precies 50 jaar na de verklaring *Nostra Aetate* van het Tweede Vaticaanse Concilie waarin de RKK haar onderwijs over Israël grondig wijzigde. Hierin staat onder andere:

God heeft zich geopenbaard in zijn Woord, zodat het door de mensheid in concrete historische situaties begrepen kan worden. Dit Woord nodigt alle mensen uit om antwoord te geven. Als hun antwoorden in overeenstemming zijn met het Woord van God, staan zij in een juiste relatie tot Hem. Voor Joden kan dit Woord worden geleerd door de Thora en de daarop gebaseerde tradities. De Thora is de instructie voor een succesvol leven in een juiste relatie met God... Door de Thora na te leven, krijgt de Jood een aandeel in de gemeenschap met God...

De christelijke geloofsbelijdenissen vinden hun eenheid in Christus; het jodendom vindt zijn eenheid in de Thora. Christenen geloven dat Jezus Christus het Woord van God is dat vlees geworden is in de wereld; voor Joden is het Woord van God vooral aanwezig in de Thora. Beide geloofstradities

⁷ Simon Schoon, *Onopgeefbaar verbonden*, blz. 163

⁸ Zie de *Charta Oecumenica – Guidelines for the Growing Cooperation among the Churches in Europe*. Signed by the Presidents of the Conference of European Churches and the (RC) Council of European Bishops’ Conferences, Strasbourg, 2001.

⁹ Zie het recente document: *God’s Unfailing Word – Theological and Practical Perspectives on Christian–Jewish Relations*. Faith and Order Commission of the Church of England. London, Church House Publishing, 2019.

¹⁰ Dauerman, Stuart. *Converging Destinies: Jews, Christians, and the Mission of God*. Eugene, Oregon, Wipf & Stock / Cascade, 2017.

¹¹ *The Gifts and the Calling of God are Irrevocable (Rom 11:29) A Reflection on Theological Questions Pertaining to Catholic–Jewish Relations on the Occasion of the 50th Anniversary of ‘Nostra aetate’*. Vatican, Commission for Religious Relations, 2015, § 23-25.

vinden hun grondslag in de Ene God, de God van het Verbond, die zich openbaart door zijn Woord. In hun zoektocht naar een juiste houding ten opzichte van God wenden christenen zich tot Christus als de bron van nieuw leven, en Joden tot de leer van de Thora...

Gods wil tot verlossing is universeel gericht. Er zijn dus niet twee wegen naar verlossing volgens de uitdrukking ‘Joden houden zich aan de Thora, christenen houden zich aan Christus’. Het christelijk geloof verkondigt dat het verlossingswerk van Christus universeel is en de hele mensheid omvat. Gods woord is één enkele en onverdeelde werkelijkheid die in elke respectieve historische context concrete vorm krijgt.¹²

Dialogoog en samenwerking

De praktische vertaling van deze visie is dat men afziet van zending en in plaats daarvan de ‘dialogoog’ aangaat, oftewel een ‘dialogische relatie’ ontwikkelt. Wat dat inhoudt, is treffend samengevat door de Oostenrijkse religieuze Hedwig Wahle:

In deze dialogoog kunnen wij gemeenschappelijke problemen gewaarworden en samen bepaalde taken aanvaarden. In beide tradities komen we hetzelfde besef van de waarde van de menselijke persoon en van de schepping tegen. Ze hebben beide zorg voor de mensenrechten en de bescherming van Gods schepping en dat kan tot tal van gemeenschappelijke acties leiden... De gemeenschappelijke bestudering van de Bijbel en de christelijke en Joodse tradities... gemeenschappelijke gebeden, waar Joden en christenen voldoende open voor elkaar staan. Het einddoel van heel de geschiedenis is ‘God, alles in allen’. Dan zal de aarde vervuld zijn van de kennis van de HEER. Het is de gemeenschappelijke roeping van Joden en christenen om van die toekomst openlijk te getuigen, in de hele wereld.¹³

Geen institutionele zending, wel persoonlijk getuigenis en evangeliseren

In dit convergerende denken is iedere vorm van intentionele Jodenzending uitgesloten, maar is er wel ruimte voor persoonlijk getuigenis van Messiasbelijdende Joden, ook van christenen. Men wil niet uitsluiten maar juist ruimte laten voor Joden die door dat getuigenis tot geloof in Jezus Messias komen. De RK verklaring die we zojuist citeerden, verwoordt heel goed deze koppeling van ‘geen zending, wel persoonlijk getuigenis’

De kwestie van de ‘missie onder de Joden’ blijkt ook voor christenen lastig te zijn, omdat voor hen de universele verlossende betekenis van Jezus Christus en bijgevolg de universele missie van de Kerk van fundamenteel belang zijn.

De Kerk is daarom verplicht om de evangelisatie van Joden, die in de ene God geloven, op een andere manier te bekijken dan die van mensen met andere religies en wereldbeelden.

Concreet betekent dit dat de katholieke kerk geen specifiek institutioneel missiewerk onder Joden verricht of ondersteunt.

Hoewel er een principiële afwijzing is van een institutionele joodse missie, worden christenen niettemin opgeroepen om ook aan Joden te getuigen van hun geloof in Jezus Christus, hoewel zij dit op een nederige en gevoelige manier moeten doen, in het besef dat Joden dragers zijn van Gods Woord, en in het bijzonder gezien de grote tragedie van de Shoah.¹⁴

¹² *Idem*, § 23-25.

¹³ Hedwig Wahle, *Juifs en chrétiens en dialogue*, p. 194.

¹⁴ *The Gifts and the Calling of God are Irrevocable*, § 40.

De fundamentele vraag: Is het evangelie van de universele Verlosser wel of niet waar?

Het grootste probleem met zowel de twee-wegengedachte als de complementaire visie is dat zij een fundamentele vraag opwerpen zonder daarop een antwoord te geven. Die vraag luidt: als dit zo is, is het evangelie zoals het in het NT is verwoord, dan wel waar? De kerk heeft altijd de boodschap verkondigd dat Jezus is gekomen als Verlosser van alle mensen, van zowel Joden als de andere volken. Maar als Hij *niet* de Messias van Israël is, dan kan Hij ook niet de Verlosser zijn van de volken. Dan is de christelijke boodschap in feite niet waar, want Jezus' Verlosser-zijn staat of valt met zijn Messias-zijn in overeenstemming met de profetische beloften in de Schriften van Israël.

Omgekeerd, als Hij *wel* de Verlosser van de volken is, dan is Hij per definitie ook de Messias van Israël, de Koning der Joden. Telkens wanneer christenen bidden, of zingen, of zeggen dat Jezus de Christus is, dan belijden zij dat Hij de Koning van Israël is. Wat impliceert dat het de bestemming van Israël is Hem toe te behoren.

Deze redenering is volstrekt logisch. Zij stelt christenen voor de fundamentele vraag of zij echt geloven dat Jezus dezelfde Verlosser is als de Messias die al in het OT aan het volk Israël is beloofd.

Welnu, als Hij dat inderdaad is – en dat is Hij, want Hij is gekomen ‘om de beloften aan de vaders te bevestigen’ (Rom. 15:8) – dan mag dit goede nieuws toch niet worden onthouden aan het volk waarvan Hij de Messias is?

(4) Het ‘zendingsmandaat’ – alleen een beweging vanuit Israël naar de heidenen

Er is nog een derde bezwaar, dat vaak wordt verbonden met de tweewegenleer, en ook met het complementaire denken. Het is gebaseerd op een nieuwe visie op de betekenis van de opdracht waarmee Jezus zijn discipelen in de wereld heeft gezonden. ‘Ga dan heen, maakt alle volken tot mijn discipelen...’ (Mat. 28:19). Men noemt dit wel het ‘zendingsbevel’ of ‘zendingsmandaat’, ook wel ‘de grote opdracht’. Dit geldt van oudsher als een mandaat om het evangelie te onderwijzen aan alle volken, inclusief het Joodse.

Volgens een alternatieve uitleg is dat laatste echter nog maar de vraag. Het Griekse woord voor ‘volken’ in deze tekst is *etnè*, dat verwijst naar de heidenen, zo zegt men, niet naar Israël. Men benadrukt dat Jezus aan elf Joodse apostelen de opdracht gaf om naar de volken te gaan, en dat er dus een evangeliserende beweging vanuit Israël naar de volken is, maar niet in omgekeerde richting vanuit de volkenwereld naar de Joden. Dat laatste, zo stelt men, ligt niet besloten in het zendingsbevel en wordt ook nergens anders in het NT gegeven.

Twee bewegingen, evangeliserend heen en diaconaal retour

Nu is het inderdaad zo dat er in het NT inderdaad een evangeliserende beweging vanuit de Joodse gemeenschap naar de volkenwereld, tot aan de einden der aarde (Hand. 1:8) en heidenchristenen gaan in die beweging mee, om te beginnen met Titus en andere niet-Joodse medewerkers van Paulus.

Ook zien we dat er omgekeerd een diaconale beweging is van de heidengemeenten richting Joodse gemeenten in Jeruzalem en Judea. Een voorbeeld daarvan is de collecte voor de gelovigen die door hongersnood getroffen waren, waar Paulus zich zo voor heeft ingezet. Hij stelt zelfs dat dit een principiële verplichting is voor heidengelovigen.

Zij zijn het ook aan hen verplicht. Immers, als de heidenen aan hun geestelijke weldaden deel gekregen hebben, zijn zij ook verplicht hen met stoffelijke te dienen (Rom. 15:27).

Deze diaconale terugbeweging sluit het getuigenis van het evangelie niet uit

Sluit deze diaconale beweging richting Joodse volk het getuigenis van het evangelie principieel uit? Ik denk dat je dat op grond van het NT niet kunt hardmaken. De teksten geven eerder het tegendeel aan. Het Griekse woord *ethnos* en het overeenkomstige Hebreeuws woord *goj* worden in de Bijbel wel vaak voor de volken gebruikt, maar soms duiden ze ook het volk Israël aan. ‘Alle volken’ in Matteüs 28 hoeft het volk Israël dus niet uit te sluiten.

Bovendien, De apostelen hebben het evangelie altijd ook aan Joden verkondigd. Nergens verbieden ze heidenen om dat te doen.

Sterker nog, aan het einde van zijn derde zendingsreis nam Paulus Titus mee, een niet-Jood, samen met de anderen van zijn team. Deze heiden was dus een mede-getuige van het evangelie, niet alleen tijdens de missie onder de heidenen maar ook in Jeruzalem.

(5) ‘Onze’ opdracht is Joden tot jaloersheid verwekken en hen ontferming bewijzen

Een ander bezwaar van dezelfde strekking is dat de taak van de gelovigen uit de volken ten opzichte van de Joden eruit bestaat hen tot jaloersheid verwekken en hen ontferming bewijzen. Daaruit trekt men dan de conclusie: onze taak is dus niet evangeliseren.

Deze gedachte is gebaseerd op de Romeinenbrief waarin Paulus spreekt over de relatie tussen de christelijke gemeente en de Joden die de Here Jezus niet hebben aangenomen. En dan zegt hij tegen de gelovige heidenen:

Door hun val echter is de zaligheid tot de heidenen gekomen om hen tot jaloersheid te verwekken... Zoals ook u immers voorheen God ongehoorzaam was, maar nu ontferming verkregen hebt door hun ongehoorzaamheid, zo zijn ook zij nu ongehoorzaam geworden, opdat ook zij door de ontferming die u bewezen is, ontferming zouden verkrijgen (11:11).

Door de ‘ongehoorzaamheid’ van de Joodse leiders is Christus gestorven, maar daardoor is er wel vergeving en verzoening gekomen voor ieder die in Hem gelooft, Jood en niet-Jood. Wanneer mensen die verlossing aannemen, leidt dat weer tot een omgekeerde beweging in de richting van het Joodse volk:

Zo zijn ook zij nu ongehoorzaam geworden, opdat ook zij door de ontferming die u bewezen is, ontferming zouden verkrijgen (11:31).

Men kan dus inderdaad stellen dat heidengelovigen geroepen zijn door hun manier van leven en door de ontferming die zij aan het Joodse volk bewijzen, dat volk jaloers te maken op het leven dat mogelijk wordt door geloof in Jezus.

Evangelisatie uitgesloten of ingesloten?

De vraag is echter of de taak van ‘jaloers maken’ en ‘ontferming bewijzen’ de communicatie van het evangelie onder Joden uitsluit, of insluit. Sommige christenen menen het eerste. Simon Schoon bijvoorbeeld. Je kunt zijn visie op basis van Romeinen 11 samenvatten in de stelling: ‘Er is een missionaire beweging van Israël naar de volken, en een diaconale beweging van de Kerk naar Israël.’¹⁵

Anderen trekken die conclusie niet, en daarbij sluit ik mij aan. Het evangelie staat niet los van jaloers maken en ontferming bewijzen, het staat er al helemaal niet haaks op. Wanneer

¹⁵ Simon Schoon, *Onopgeefbaar verbonden*.

ons christelijke leven bij anderen een verlangen wekt om dat ook te kennen, dan worden zij in feite ‘jaloers’ op de verlossing die Jezus geeft en waarvan het evangelie spreekt. Waarom zouden we daar dan niet van getuigen, wanneer anderen vragen naar de bron van ons bestaan en van ons handelen? De opdracht van ‘jaloers maken’ in Romeinen 11 sluit het getuigenis van het evangelie dus niet bij voorbaat uit, maar biedt er juist ruimte voor.

(6) De uitgestelde bekering van ‘geheel Israël’ – zonder tussenkomst van christenen

Een vijfde bezwaar tegen evangelisatie onder Joden is de theorie van de uitgestelde bekering van Israël. Deze is opgekomen in kringen die de klassieke toekomstverwachting – Christus komt weder voor het duizendjarig rijk – verbinden met een bepaald eindtijdschema, dispensationalisme geheten. Volgens dat schema zal God vlak voor de wederkomst de draad met Israël weer oppakken. Eerst een terugkeer naar het land en een nationaal herstel, gevolgd door een geestelijk reveil waarin ‘heel Israël behouden zal worden’ (Rom. 11:27). Daarna komt het vrederijk waarin Jezus Messias zal regeren vanuit Jeruzalem en waarin het herstellende Israël een sleutelrol zal spelen.

Volgens dit schema is die grootschalige bekering uitgesteld tot na het huidige tijdperk van de gemeente. Zij zal niet gebeuren als gevolg van het getuigenis van de christelijke gemeente want die zal dan al zijn opgenomen in de hemel, maar door een rechtstreeks, bovennatuurlijk ingrijpen van God terwijl het volk Israël in een ongekend grote verdrukking is gekomen. Dan zal het zich wenden tot Jezus. En dan zal Hij wederkomen.

Deze theorie houdt in dat het vóór die tijd niet zoveel zin heeft het evangelie onder Joden te verspreiden. Onze taak nu is het Joodse volk zegenen, liefde betonen, helpen, verzoening bewerken. En ook: steun aan de terugkeer van Joden naar het land, de opbouw van de staat Israël, de strijd tegen antisemitisme en antizionisme. Deze opstelling heet ook wel ‘christen-zionisme’, omdat zij zich principieel verbindt met de hoofddoelstelling van het zionisme, namelijk het scheppen van een veilig thuisland voor het Joodse volk in het land der vaders.

Tot zover de theorie. Wat moeten we hiervan zeggen? De apostelen hebben kennelijk niet van een ‘uitgestelde bekering’ geweten, want zij hebben met volle overtuiging van Jezus getuigd, ten overstaan van ‘eerst de Jood en ook de Griek’. Zij zagen dat er een ‘overblijfsel’ van het Joodse volk tot geloof kwam, ook al in hun dagen. Tegelijkertijd hoopte Paulus op een toekomstig werk van de Geest waardoor ‘heel Israël’ behouden zal worden (Romeinen 11:27).

Wij mogen inderdaad uitzien naar wat God in de toekomst te midden van zijn volk zal doen, maar dat is geen reden om Joodse mensen nu niet met het evangelie bekend te maken. Er is hoop voor de toekomst en een taak voor vandaag.

Tenslotte, in dit schema passen de Messiasbelijdende Joden niet, want daarin is het geestelijk herstel van Israël ‘voorzien’ voor een later tijdstip. Toch komen er over ter wereld Joden tot geloof in Jezus. Het schema klopt dus niet met de werkelijkheid.

B. De verbinding met de ‘Messiaans-Joodse kerk’

En met die laatste constatering raken we het voornaamste probleem van al deze bezwaren en visies, namelijk dat de Messiasbelijdende Joden er niet in passen.

De Kerk van Christus is een twee-eenheid

Stelt u zich een dialoogbijeenkomst voor. Alles verloopt in een goede sfeer. De liberale rabbijn en de dominee kunnen het uitstekend met elkaar vinden. De één vertelt sappige

verhalen uit de Joodse doos en de ander laat blijken dat hij weet heeft van de Joodse context van het Nieuwe Testament. Geleerde auteurs worden geciteerd en er klinken diepzinnige beschouwingen over Paulus. Alles gaat goed en wel, totdat zich een Jood in de gesprekken mengt die laat blijken dat hij gelooft in Jezus als de Messias van Israël. Dan wordt de zaak meteen gespannen en de dialoog onmogelijk. Om dat te voorkomen, worden ze er meestal diplomatiek buiten gehouden.

Maar als de Joodse gelovigen niet in een visie passen, dan is er fundamenteel iets mis mee. De Noorse theoloog Harald Hegstad zegt het heel treffend:

Het bestaan van de messiaanse beweging is voor tal van christelijke theologische modellen een grondige verstorning. Een theologie die hen buitensluit en waarin zij niet passen, of die nu vrijzinnig of behoudend is, spoort niet met het Nieuwe Testament.¹⁶

Deze stelling is niet meer dan vanzelfsprekend wanneer wij beseffen dat de Kerk van Christus een twee-eenheid is van de ‘Kerk uit de besnijdenis’ (Jezusgelovige Joden) en de ‘Kerk uit de volken’ (Jezusgelovige heidenen). Allen behouden hun eigen identiteit. ‘Samen’ hebben ze toegang tot de ene Vader, en ‘samen’ ze in de zegeningen van het geloof in Christus (Ef. 2:11- 3:6). Dat houdt dus in dat de Kerk zonder Joodse gelovigen niet compleet is. Als christenen uit de volken moeten we de vraag van evangeliseren of niet, zien in samenhang met deze verbinding met Joodse gelovigen. Als we getuigen van Jezus Christus zijn, dan zijn we dat niet alleen maar samen.

Wanneer we ons verbinden met de messiaanse gemeenten en groepen in Israël, of in andere landen, dan merken we hoe belangrijk zij het vinden dat het evangelie aan hun volksgenoten bekend wordt gemaakt. Velen benadrukken dat dit een prioriteit is, of althans zou moeten zijn, onder verwijzing naar Paulus’ uitspraak: ‘het evangelie... éérs voor de Jood, en ook voor de Griek’ (Rom. 1:16).

Onderscheid tussen verkiezing van Israël als volk en persoonlijke verlossing van Joden

De onderliggende overtuiging is dat Joodse mensen het evangelie van Jezus Messias ook dringend nodig hebben. Dan Juster schrijft:

Het behoud van de individuele Jood is niet verzekerd alleen doordat hij of zij bij het volk Israël hoort, ook al is het voortbestaan van Israël als natie gewaarborgd.¹⁷

Hij en vele andere Messiasbelijdende auteurs redeneren als volgt. Op grond van het verbond met Abraham zal het volk Israël voor altijd voortbestaan om te dienen als kanaal van zegen voor de volkenwereld. God zal het nooit verlaten want Hij kan niet ontrouw zijn aan zijn eigen beloften. Iedere etnische nakomeling van Abraham en de aartsvaders hoort bij dat verbond, op grond van geboorte. Maar daarmee behoren zij niet automatisch tot het Nieuwe Verbond. De verkiezing van Israël als volk en de persoonlijke zaligheid van iedere Israëliet of Jood zijn twee afzonderlijke zaken. Dat zie je al in de Bijbelse geschiedenis van Israël, toen de Here God in velen ‘geen behagen heeft gehad’ (1 Kor. 10:5).

Ik ben het hierin met de Messiaanse auteurs eens, ook met hun conclusie dat iedere Jood de persoonlijke verantwoordelijkheid heeft antwoord te geven op de oproep van het evangelie. ‘Wie de Zoon heeft, heeft het leven, wie de Zoon niet heeft, heeft het leven niet’ (1 Joh. 5:13).

¹⁶ Geciteerd door Andreas Hornung, *Messianische Juden*, p. 68.

¹⁷ Dan Juster, *Jewish Roots*, p. 5.

Ook dat geldt ‘eerst voor de Jood en dan ook voor de Griek’. Daarom is het nodig dat het evangelie wordt bekend gemaakt, aan Joden zowel als heidenen.

C. Stellingname

Vanuit deze verbinding met de ‘Messiaans-Joodse Kerk’, en ook op basis van de bespreking van de bezwaren tegen Joodse evangelisatie, kom ik tot de volgende stellingname: Christenen uit de volken hebben tot taak de communicatie van het evangelie door Messiasbelijdende Joden onder hun volksgenoten te ondersteunen. En zij mogen zich daarbij aansluiten door daar ook zelf een aandeel in te leveren. Kortom: onze taak is samen met hen getuigen te zijn van Jezus de Messias van Israël.

Hierin ga ik een belangrijke stap verder dan het grote Europese symposium ‘Messiaanse beweging en christelijke kerken in dialoog’, in augustus 2023 in Wenen. Daar spraken theologen en kerkleiders met elkaar over wat het voor de kerk betekent dat Jezus de Koning van Israël is en blijft, en dat de Kerk niet compleet is zonder een herkenbare ‘kerk uit de besnijdenis’. Het ging toen over de leer van de kerk, de leer over Christus, de toekomstverwachting en het bewaren van de Joodse identiteit. Maar men had het thema missie of evangelisatie zorgvuldig vermeden, omdat dit gevoelig ligt.¹⁸ Toch kunnen we in de ontmoeting met Messiasbelijdende gelovigen niet om dit thema heen.

D. Theologisch en praktisch kader voor ‘samen getuigen zijn’

Op basis van deze stellingname zal ik nu in kort bestek een theologisch en praktisch kader schetsen voor het evangeliegetuigenis van christenen uit de volken aan Joden. Daarin trek ik de lijnen door van de secties over bezwaren en over de verbinding met Messiasbelijdende Joden. In plaats van ‘kader’ kun je ook zeggen randvoorwaarden.

(1) Voortbestaan van herkenbaar volksbestaan van het Joodse volk - ‘gij zult overleven’

De allereerste voorwaarde is de zorg om het voortbestaan van het Joodse volk. Dat is voor Joden altijd al een zorg geweest, met name in de Diaspora, want als volk zonder land stonden ze voortdurend bloot aan het gevaar hun etnische en culturele eigenheid te verliezen en op te gaan in de volkenwereld. Alleen door de Joodse godsdienst en de Joodse sociaal-culturele tradities konden zij overleven. In het jodendom is het voortbestaan niet alleen een existentiële maar ook een theologische noodzaak. Vanwege de verkiezing van Israël in het verbond met Abraham en het Mozaïsche verbond (Ex.19:6), en de blijvende opdracht van het Joodse volk om een licht onder de volken te zijn., is het voortbestaan ook een godsdienstige plicht. In Joodse termen: een gebod, een *mitsvah*. Men spreekt wel van het elfde gebod: ‘Gij zult overleven’.

Zo gezien vormde de missie onder de Joden altijd een bedreiging, want Joodse christenen verloren Joden hun etnisch-nationale identiteit, hetzij omdat ze die moesten afzeggen, hetzij onder de druk van de assimilatie aan de christelijke omgeving. Gemengde huwelijken werkten er ook aan mee. Maar ook de uitsluiting door de Joodse gemeenschap, want volgens de orthodoxe rabbijnen kan men niet in Jezus als Messias geloven en Jood blijven. Zelfs de Hebreeuwse christenen uit de 19^e en 20^e eeuw zijn er niet in geslaagd de trend van christelijke assimilatie om te buigen.

¹⁸ Zie mijn beschouwende artikel over dit symposium: ‘Towards a Recognition of the “Jewish Church”: Messianic Jewish Movement and Christian Churches in Dialogue.’

De vorming van de staat Israël bracht grote verandering, want er ontstond Joodse samenleving. Daarin houden de Messiasbelijdende Joden hun identiteit bijna automatisch vast. Maar in de Diaspora, waar nog altijd de helft van het jodendom woont, is er nog altijd de trend dat Messiasbelijdende Joden evolueren in een christelijke, niet-Joodse omgeving. Met alle gevolgen van assimilatie van dien.

Wij hebben dus alle begrip voor de vrees dat evangelisatie ertoe leidt dat Joden die de boodschap aannemen, om zo te zeggen ‘verloren gaan’ voor de Joodse gemeenschap, vroeg of laat, binnen één, twee of drie generaties. Daarom moet onze boodschap altijd zijn dat we Joden niet proberen weg te halen uit de Joodse gemeenschap. Ook zullen we gelovigen aanmoedigen als Joden te blijven leven, en zullen we de vorming van Messiasbelijdende groepen of gemeenten bevorderen

(2) Ook voor christenen een theologische noodzaak

Dat brengt me op het tweede, namelijk de bevestiging van de blijvende verkiezing van Israël als etnisch-nationaal volk. ‘Heeft God zijn volk verstoten dat Hij tevoren gekend heeft? Volstrekt niet’ (Rom. 11.1). Het voortbestaan van het Joodse volk is ook voor ons christenen een theologische noodzaak, want de Schriften leren ons dat de Eeuwige er nog altijd een bedoeling mee heeft, nu en in de toekomst. De verkiezing en roeping van gelovigen in Christus heft de verkiezing en roeping van Israël niet op. Ook heft de missie van de kerk de missie van Israël niet op.

Jezusgelovige Joden blijven behoren tot dat uitverkoren volk, en behouden dus hun Joodse identiteit. Zij delen in zowel de roeping van de Kerk als die van het volk Israël.

Voor de volgende onderdelen baseer ik me grotendeels op Andreas Hornung. In zijn onderzoek naar de betekenis van de messiaanse beweging, dat hij in opdracht van de Evangelische Kirche in Duitsland heeft verricht, komt hij tot dezelfde stellingname als hierboven beschreven.¹⁹ Ook hij schetst een raamwerk van randvoorwaarden. Ik neem deze over met enkele toevoegingen.

(3) Dankbaarheid – we geven iets ‘terug’

Ons getuigenis dient te beginnen bij dankbaarheid, vanuit het besef dat de Messias van Israël ook onze Verlosser is, dat wij het evangelie via Joodse apostelen hebben ontvangen, en dat de Bijbel door Joden is opgetekend, bewaard en doorgegeven. Wij christenen uit de volken waren vreemdelingen maar zijn nu bij het huis van Israël gekomen. Dat betekent dat we de boodschap van Jezus ‘terug’ brengen naar het volk dat het ons in eerste instantie heeft gebracht.

(4) Fouten van het verleden erkennen en goedmaken

Voordat we spreken, dienen we te erkennen wat christenen de Joden eeuwenlang hebben aangedaan, en beginnen met de fouten van het verleden weer goed te maken. We moeten op een concrete manier laten blijken dat we daar afstand van nemen. Enerzijds door onze theologie en onze catechese te herzien, anderzijds door het ontwikkelen van goede relaties met de Joodse gemeenschap en door daden van solidariteit.

¹⁹ Andreas, Hornung. *Messianische Juden zwischen Kirche und Israel*

(5) Onderscheid tussen getuigenis onder Joden en zending onder de volken

Het evangelie is een uitnodiging aan Joodse mensen, niet om over te gaan tot een andere, heidense godsdienst, maar om volledig bij hun volk te blijven en te putten uit hun eigen Joodse bronnen.

(6) Samen getuigen zijn

Vervolgens is het zaak ons als christenen uit de volken te verbinden met het Messiasbelijdende Joden, Gezien hun bijzondere positie binnen zowel de Kerk als het Joodse volk, ligt het voor de hand dat zij de eerst aangewezenen zijn voor het getuigenis van Jezus Christus onder hun volk. Onze taak is dit te ondersteunen.

Gelovigen uit de volken zijn zeker niet uitgesloten van de verbreiding van het evangelie onder de Joden, integendeel! Veel MBJ zijn tot geloof gekomen door het getuigenis van niet-Joden. Maar de inzet moet altijd zijn, samenwerken met Joodse gelovigen, voor zover dat in een gegeven situatie mogelijk is.

Dat laatste is een gevoelig punt, vooral in Israël. Messiaanse gemeenten daar staan kritisch ten opzichte van buitenlandse zendelingen, niet omdat deze geen recht van spreken zouden hebben, maar vanwege de manier waarop ze het doen. Joseph Shulam constateert:

Velen bezig zijn om een branche van hún type van christendom in Israël te planten. Het gevaar is dat zij meer een voorpost van hun organisatie of denominatie buiten Israël zijn, dan een ondersteuning van het lichaam van Christus in Israël zelf, al zijn er gelukkig uitzonderingen.²⁰

(7) Nadruk op behoud van Joodse identiteit

Iedere vorm van evangelisatie moet er altijd op bedacht zijn dat Joden die Jezus aannemen, niet hun identiteit en erfgoed verliezen, maar juist verbonden blijven met hun volksgenoten. Dat is de regel die Paulus aan ‘alle gemeenten’ heeft voorgeschreven. Vrij vertaald: ‘Wie Jood was, moet Jood blijven. Wie heiden was, moet geen Jood worden’ (1 Kor. 7:17-18). Zij moeten dus de mogelijkheid hebben op een Joodse manier te blijven leven.

Kerken dienen Messiasbelijdende Joden in de Diaspora de ruimte te geven voor een Joodse expressie van het geloof, eigen gemeenschapsvorming en gemeentevorming

(8) Praktische solidariteit

Het christelijk getuigenis dient gepaard moet gaan met praktische solidariteit met het Joodse volk, en met de staat Israël die voor hen zo belangrijk is. Het gaat hier om de verplichting uit Romeinen 15:27 die we al noemden: materiële goederen

(9) Gebed

Tenslotte, dit alles moet verbonden zijn met een voortdurend *gebed* voor het Joodse volk. In de lijn van Paulus: ‘Broeders, de oprechte wens van mijn hart en mijn gebed tot God voor Israël is gericht op hun zaligheid’ (Rom. 10:1).

²⁰ Joseph Shulam, ‘Preaching in the 21st Century...’

Geciteerde literatuur

- Barth, Markus. *Ephesians: Translation and Commentary on Chapters 4-6*. Doubleday, Anchor Bible, 1974.
- Baudin, Frédéric. *Juif errant, juif héraut: récit autobiographique de Hillel Pokrzywa*, Editions L.L.B., Valence 1992.
- Dauerman, Stuart. *Converging Destinies: Jews, Christians, and the Mission of God*. Eugene, Oregon, Wipf & Stock / Cascade, 2017.
- Hahle, Hedwig. *Juifs et Chrétiens en dialogue. Vivre d'un héritage commun*. Bruxelles, Éditions Lumen Vitae, 1997.
- Hornung, Andreas. *Messianische Juden zwischen Kirche und Israel: Entwicklung und Begründung ihres Selbstverständnisses*. Gießen, Basel Brunnen, 1995.
- Juster, Dan. *Jewish Roots: Understanding Your Jewish Faith* (Revised Edition). Shippensburg, PA., Destiny Image Publishers, 2013.
- Ruether, Rosemary. *Faith and Fratricide: The Theological Roots of Anti-Semitism* (1974), Eugene OR, Wipf and Stock, 1996 (reprint).
- Schoon, Simon. *Herkenning na de nacht: een nieuw zicht op de verhouding tussen de kerk en het joodse volk*, Kampen, Kok, 1984.
- . *Onopgeefbaar verbonden: op weg naar vernieuwing in de verhouding tussen de kerk en het volk Israël*. Kampen, Kok, 1998.
- Shulam, Joseph, 'Preaching in the 21st Century as in the First Century,' *Teaching from Zion* 12, juli 1999, p. 17-18.
- Van de Poll, Evert. *De messiaanse beweging en haar betekenis voor christenen*. Putten, Shalombooks, 2005. Hoofdstuk 19, 'Samen getuigen'.
- . *Door de wereld gaat het woord. Aktuele thema's in de mondiale zending*. Heerenveen, Jongbloed, 2013. Hoofdstuk 15, 'Waarom is dit volk anders dan alle andere?'
- . 'Towards a Recognition of the "Jewish Church": Messianic Jewish Movement and Christian Churches in Dialogue.' *Evangelical Review of Theology* (Theological Commission, World Evangelical Alliance), Vol. 47/1, February 2023, p. 5-20.
- Verkorte Nederlandse versie: 'Naar een erkenning van de kerk uit de Joden: Messiaans Joodse beweging en christelijke kerken in dialoog.' *Israël en de Kerk* (theologisch tijdschrift van Christenen voor Israël), Nijkerk, Vol. 21/4, December 2022, p. 45-51.

Officiële verklaringen

- Willowbank Declaration – The Christian Gospel and the Jewish people*. Resultaat van een consultatie van evangelische theologen in 1989, gesponsord door de World Evangelical Alliance en met de steun van het Lausanne Committee for World Evangelisation, maar nooit officieel aangenomen door deze instanties.
- Charta Oecumenica – Guidelines for the Growing Cooperation among the Churches in Europe*. Signed by the Presidents of the Conference of European Churches and the (RC) Council of European Bishops' Conferences, Strasbourg, 2001.
- The Gifts and the Calling of God are Irrevocable (Rom 11:29) A Reflection on Theological Questions Pertaining to Catholic-Jewish Relations on the Occasion of the 50th Anniversary of 'Nostra aetate'*. Vatican, Commission for Religious Relations, 10 December 2015.

God's Unfailing Word – Theological and Practical Perspectives on Christian–Jewish Relations. Faith and Order Commission of the Church of England. London, Church House Publishing, 2019.